

ҒТАХР 14.25.07

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУ ӘРЕКЕТІН ДЕРЕККӨЗДЕРМЕН ЖҰМЫС АРҚЫЛЫ БЕЛСЕНДІ ЕТУДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ – ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗІ

А.Т. Тұралбаева¹, А.Н. Умирбекова²

¹ PhD, басқару және білім сапасы кафедрасының меңгерушісі

² PhD, Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі кафедрасының аға оқытушысы,

¹ «Өрлеу» Біліктілікті Арттыру Ұлттық Орталығы» АҚ филиалы Алматы облысы бойынша педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты,

Алматы, Қазақстан, email: turalbaeva_a@mail.ru

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Мақалада жаңартылған білім беру жағдайындағы бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу әрекетінің мәселелері қарастырылған. Бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу әрекеті жайында, осы жас ерекшелігіндегі сөйлеу дағдысының даму ерекшеліктері туралы айтылады. Сонымен қатар дұрыс дереккөздер мен жұмыс құралдары көрсетілген. Дереккөздер мен жұмыс әдістеріне тоқталып, олардың бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу әрекетін белсенді етуіне психологиялық-педагогикалық талдау жасалынған. Бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшелік мүмкіндіктеріне сәйкес, сөйлеу әрекетінің белсенділігі көрсетілген. Дереккөздермен жұмыс арқылы сөйлеу әрекетін дамытуда дидактикалық ұстанымдар маңызды орын алатындықтан, біз өз зерттеу жұмысының талабы мен өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес дидактикалық ұстанымдар жүйесін бере алдық.

Түйін сөздер: сөйлеу, тіл дамыту, бастауыш сынып оқушылары, сөйлеу белсенділігі, дереккөз, әрекет

Сөйлеу әрекеті, ең алдымен, қарым-қатынас құралы болып табылады. А.Н.Леонтьевтің анықтамасы бойынша: «сөйлеу әрекеті дегеніміз – бұл адамның тілді қарым-қатынас құралы ретінде қолдануы» [1]. Оның негізгі рөлі – коммуникация. Психологияда сөйлеу әрекетін әлеуметтік бағытқа ие әрекет түрі және ойларды материалдандыру үдерісі (Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев) ретінде қарастырады. М.Я.Басова, П.П.Блонский, Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев және басқа психолог ғалымдардың зерттеулерінде әрекет ұғымы әрекеттік тұғырға негізделген психикалық процестерді дамыту мәселелеріне жаңа әдіснамалық көзқарас ретінде қарастырылады.

Бастауыш сынып оқушыларының оқу-таным әрекетіндегі білім көзі мен өзін-өзі дамыту құралы болатын дереккөздермен жұмыста олардың сөйлеу әрекетін белсендендірудің психологиялық аспектілерін ашуда психика мен әрекеттің бірлігі ұстанымын қарастырамыз. Оның негізгі идеясы - адам психикасы әрекет барысында дамиды.

А.Н.Леонтьев былай деп жазды: «Әрекеттің дамуы, біріншіден, адамның сана-сезімін қалыптасуымен іштей байланысты және екіншіден, осы бірлікте әр жасты және олардың өзара байланысын өте терең сипаттауға мүмкіндік беретін ауқымды қасиеттерге ие. Әрекетті дамыту критерийі бүкіл адамзат өмірінің кезеңдеріне қатысты қолданылуы мүмкін, бірақ қазіргі уақытта ол өзінің негіздемесін балалық шақты зерттеу кезінде жасады» [2].

Сөйлеу әрекетінің құрылымы «тіл», «сөйлеу» және «әрекет» негізгі психологиялық ұғымдарды қамтиды. Жас ерекшелік психологиясы «кіші мектеп жасы» ұғымын жас кезеңдері тұрғысынан қарастырады. Әрбір жас санаты танымдық процестерді қалыптастыруда белгілі бір ерекшеліктерге ие (қабылдау, зейін, есте сақтау, ойлау және т.б.).

Сөйлеу әрекеті де - зейін, есте сақтау, ойлау, қиял және жеке тұлғаның эмоционалды-еріктік саласы бойынша барлық психикалық процестердің қалыптасуына байланысты дамитын күрделі процесс. Сондықтан кіші мектеп жасындағы оқушының сөйлеу әрекетін дамыту процесі жүйелі, бірізді және үздіксіз оқу жұмысын талап етеді. Бұл жерде Л.С.Выготскийдің оқыту мен бала дамуының қатынасы туралы ілімі өте маңызды. Бастауыш мектеп жасында сензитивті кезеңі

теориялық және дерексіз білімді игеру, сондай-ақ алынған ақпаратпен жұмыс істеу білігі болып табылады.

А.Н.Леонтьевтің мектебі баланың психикалық функциялары мен қабілеттерінің негізгі дамуы орын алатын әрбір жас кезеңіндегі жетекші әрекеттің тұжырымдамасын ұсынды. Кіші мектеп жасындағы оқушының негізгі әрекеті - бұл оқу әрекеті. Оқу әрекетінде кіші мектеп жасындағы оқушылардың психикалық дамуы және ең алдымен, объектілер мен құбылыстардың даму заңдылықтарын ашуға бағытталған ойлаудың дамуы анықталады. Оқу әрекеті «білімді меңгеру, білік, дағдыларды игеру және әртүрлі мәселелерді шешуге оларды қолдануды қамтамасыз ететін әрекеттер жүйесі (ақыл-ой және практикалық)» ретінде анықталады [3]. А.Н.Леонтьев айтқандай, жетекші әрекет - баланың белгілі бір даму кезеңінде оның психологиялық ерекшеліктерінде басты өзгерістерді тудыратын әрекет. Оған мынадай белгілер тән: 1) осы жастағы баланың негізгі психологиялық өзгерістері соған байланысты; 2) одан өзге де жаңа әрекеттер туындайды және сараланады; 3) жеке психикалық процестер туындайды, одан әрі қалыптасады және қайта құрылады [2].

Оқу әрекетінің негізі – оқушы десек, түпкі мақсаты оқушының ой-санасын өзгерту, дамыту екені белгілі. Оқу әрекеті психологтардың айтуы бойынша оқушының өзін-өзі тануы, өзгертуі. Белгілі психолог М.Мұқанов: «Бастауыш мектеп жасындағылар мектеп табалдырығын аттап оқуға келгеннен кейін баланың психикалық дамуы ірі өзгеріске ұшырайды. Өзгеріске ұшырауының себебі ойынға қарағанда оқу талабының бала үшін қиындығында», -деп сипаттайды [4]. Бала тілінің дамып қалыптасуы жоғарғы жүйке жүйесіне байланысты. Мектепке алғаш рет келген баланың психо-физиологиялық дамуы да (денесінің және психикасының дамуы) түрліше болады. Бала «арықтаудан» және «бойы өсуден», «толысуға» аяқ басады, яғни баланың бойының өсуі уақытша тоқталып, салмағы артатын болады. Сонымен баланың бұлшық етінің де күші өседі. Бұдан баланың ұзақ, белсенді жұмыс істеуге деген бейімділігі әлдеқайда арта түсетінін байқаймыз.

В.В.Давыдов оқу әрекетінің мазмұнын аша отырып, «кіші мектеп жасындағы оқушыларда (сосын жоғары сынып оқушыларында) толыққанды оқу әрекеті қалыптасу үшін олар оқу міндеттерін жүйелі орындап отыру керек», - деп атап көрсетеді [5].

Д.Б.Эльконин оқу әрекетінің құрылымы туралы айта келе, оқу міндеті оқу әрекетінің «негізгі бірлігі» екендігін жазады. Ол: «Кез-келген басқа міндеттерден оқу міндетінің басты ерекшелігі – оның мақсаты мен нәтижесі субъект әрекет ететін нәрседегі өзгерістен емес, белгілі әрекет тәсілдерін меңгеруінен көрінетін әрекет етуші субъектінің өзгерісінен тұрады», - деп атап көрсетеді [6].

Оқу міндеті оқу әрекеті жүйесі арқылы шешіледі. Дидактардың зерттеуі оқушылардың қол жеткізілген деңгейіне (репродуктивті, шығармашылық және зияткерлік үдерістердің қалыптасу деңгейі) тиісті сәйкестікте жүргізілетін дереккөздермен (оқу-анықтамалық әдебиеттермен) жұмыста ғана танымдық дербестік пайда болатынын көрсетеді [3]. Оқу әрекеті оқытудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, өйткені оларсыз таным іске аспайды.

Бала психикасының дамуындағы сензитивті кезеңді ескере отырып, жеке даралық өзгешеліктердің жан-жақты дамуына түрткі – оқу әрекетін тиімді ұйымдастыру. Болмыстағы нәрселер мен құбылыстарды тануға деген баланың бұл кездегі ынтасы тұрақты бола бастайды. Білуге деген құмарлығы мен байқауға, зерттеуге деген талабы молаяды. Бірақ баланың нәрселер мен құбылыстарды талдауға, оның ұсақ-түйектерін байқауға, негізгілерін ерекшелеп ала білу қабілеті әлі де дамымаған болады. Бастауыш оқыту кезеңінде оқушылардың оқу материалдарын меңгеру мүмкіндіктері мен ақыл-ой қабілеті өте жоғары дамитындығы оқуды дұрыс ұйымдастырған жағдайда барлық психикалық үдерістерінің едәуір жаңа өзгеріс-жетістіктерге жететіндігін байқауға болады. Бала дамудың қай сатысына өтсе де, ол әрекеттің барлық түрін қамтиды. Бірақ олардың біреуі өзгелерінен басымырақ түрде дамитындығын байқаймыз.

Бұл кезеңде баланың игерген сөзінің саны әртүрлі болады. Олай болу тәрбиенің күйіне байланысты. Бала тілі қалай болса солай дамымайды, ол сөз бен қатынастың, сыртқы әсерлердің нәтижесінде дамиды. Балалардың танымдық қажетсінулері олардың білімді сіңіруге деген қызығушылықтарын оятады.

Мектепке алғаш келген бала сөйлеу дағдысын одан әрі дамытады, ол тілді жүйелі, ғылыми ұғымдарды меңгеруге дайын болады, оның жеткілікті сөздік қоры бар, сөйлемді дұрыс құрастыра алады, сондай-ақ қоршаған ортаға қатысты сөздер арқылы контексте берілген сөздердің

мағынасын түсінуге және сөздің мағыналы бөліктерін қабылдауға қабілетті, осылайша ол өзінің дербес тәжірибесіне және басқа да адамдардың (ата-анасы, достары және т.б.) тәжірибесіне сүйенеді [7]. Олар мектепте әдеби тілмен сөйлеу талаптарымен және тілдің лексикалық, грамматикалық нормаларымен танысады. Жылдан-жылға олардың сөйлеу тілдері байып жетіле береді. Бірақ сонда да олардың сөйлеу тілін дамыту жөнінде қамқорлықты мұғаліммен бірге ата-ана да тоқтатпауы керек.

Оқуға үйренген кезде бірінші сыныптың оқушысы үшін сөздің мәнін түсінуі көп жағдайда дәл болмайды: кей кезде бұл мағына тарылып, кейде тым кеңейіп кетеді.

С.Н.Жуйков арнайы зерттеу жүргізе отырып: «оқушылар оқу техникасын меңгермей тұрып, сөз мағынасын анық ұғынбайды, ал мектепте тілді оқу барысында ғана сөзді анық ұғына бастайды»- деп атап көрсетеді. Бұл жаста балалар әдетте «Неге?», «Бұл кім?», «Бұл не?» деген сияқты көптеген сұраулар беруге әуес келеді, сөйтіп, жас балаларға тән танымдық сұраулардың саны да көбейеді. Алайда баланың танымдық сұрауларына тек жауап беріп қою жеткіліксіз. Әр заттың өмірден алатын орны мен рөлін көрсеткен дұрыс. Баланың ұғымына әлі қиын құбылысты түсіндіргенде, оның жеңіл түрін іздестіру керек, мүмкіндігінше, көрнекілікпен соған жақын оңайырағымен салыстыра отырып түсіндірген жөн. Мәліметтерді әртүрлі дереккөздерден тауып, оқыту әрі қарай туындаған әртүрлі сұрақтардың жауабын өзбетінше ізденуіне бағыт береді. Нәтижесінде балалар ақыл-ой әрекеттері (салыстыру, талдау, жинақтау) мен танымдық әрекеттер жүйесін орындайды. Алған мәліметтерді өңдеп, пайдаланғанда баланы жиі сөйлетіп, олардың ой-өрісін жетілдіріп отыру қажет, сөйлеу әрекетін дамытатын тапсырмалармен ұштастыру алған ақпараттың тез сіңуін қамтамасыз етеді.

Балалар күнделікті тұрмыста қолданып жүрген ана тіліндегі көптеген сөздерді білгенімен де, олардың сөздік қоры әлі де болса аз, қайткен күнде де мектептегі білім беру үдерісінде алған жаңа ұғымдар мен түсініктерді белгілеу үшін жеткіліксіз. Әдіскер М.Р. Львовтың пікірінше, «сөздік қордың кедейлігі» түсінігінде белгілі бір мазмұн бар: яғни оқушының сөйлеу әрекетіндегі бір сөздің үнемі қайталануы; синоним сөздердің қолданылмауы; мәтінді құрғанда лексиканың іріктелуін стильдік дифференциалай алмауы; жеке сөздерді нақты немесе дұрыс мағынада қолданылмауы [8].

Ал бастауыш мектептегі сөздік қордың дамуына көптеген жағдай әсер етеді: біріншіден, тілдің фонетика, лексика, грамматика салаларын меңгеру арқылы тіл ерекшелігін саналы түрде түсіне білу қабілеті дамиды. Екіншіден, баланың басқа адамдармен қарым-қатынасының негізінде, яғни күнделікті есту, айту сияқты практикалық қызметтермен тығыз байланыста өз ойын жүйелі түрде жеткізу дағдысы қалыптасады. Үшіншіден, балаларды мектепте оқыту барысында түрлі сөздіктермен жұмыс жүргізілуі. Нәтижесінде баланың сөздік қорындағы сөздер бұрын белгісіз сөздер есебінен дамиды. Төртіншіден, балалар мектепте кітаппен, басқа да дереккөздерімен жұмыс істеуді үйренеді. Сол арқылы баланың сөздік қорындағы сөздер тек күнделікті өмірде қолданылған сөздер әсерінен молаяды. Яғни, балада «жетілген сөз бен тілді орнында қолдана білу» қасиеті қалыптасады.

В.В.Давыдов оқытудың негізгі міндеті әрбір жас ерекшелігін ескере отырып, психологиялық дамуды жеделдету емес, оны байыту, осы жас ерекшеліктерінің барлық мүмкіндіктерін тани отырып, болашағына қызмет ететіндей күйде дамыту керектігіне назар аудартады [9].

Л.С.Выготский баланың психологиялық дамуын қоғам мен табиғаттың іштей дамуымен дұрыс салыстырады. Ол жеке адамның дамуы олардың дағдарыстары мен бөлінетін кезеңдері арқылы жүретініне тоқтала отырып: «осы кезеңнен бастап, *сөйлеу* - *танымдық*, ал *ойлау* - *сөйлеу* әрекетіне айналады»-деп көрсетеді.

В.Штерн басқалардан бұрын баланың психикалық дамуында осы маңызды жайларды жақсы сипаттап берді. Ол балада тілдің мәнін көмескі ұғынудан және оны меңгеруге ырқының қалай оялатынын көрсетті. Штерннің айтуынша, бала өмірдің дағдарыс кезеңінде аса үлкен жаңалықтар жасайды. Ол «әр заттың өзіне тән атауы бар екендігін» ашады.

Бұл - *сөйлеу* - *интеллектуалды*, ал *ойлау* - *сөз* түрінде болатын өтпелі кезең, сөйлеудің дамуында бұл өзгерістің болған немесе болмағанын және қалыптан ауытқыған немесе тежеліп даму жағдайын, қалыпты баланың даму жағдайымен салыстырғанда, бұл кезеңнің уақыт бойынша

қаншалықты ығысқанын сенімді түрде талдауға көмектесетін дәлме-дәл және объективті екі белгілермен сипатталады. Осы екі кезең бір-бірімен тығыз байланысты.

Бірінші кезең бала басынан өткен өзгерістің арқасында әр жаңа зат туралы, оның қалай аталатынын сұрап, өзінің сөздік қорын белсенді түрде толықтыра бастауынан көрінеді. Екінші кезең баланың белсенді сөздік қорының молаюының өте тез әрі секірмелі түрде байи түсуінен тұрады [10].

Тілде екі үдеріс баяу жүріп өтеді: жаңа сөздердің пайда болуы және жекелеген сөздер мен бейнелі сөздердің қолданыстан шығуы. Осыған байланысты сөзді екі топқа - актив және пассив сөздерге бөлуге болады.

М.Балақаев балалардың актив сөздігіне кіретін сөздерді төмендегідей бөледі: «актив сөздік қатарына адамзат қызметінің барлық салаларында үнемі қолданылатын сөздер кіреді. Ал пассив сөздік қорды екі үлкен топқа бөлуге болады.

1. Сөз құрамынан шыққан сөздер (көнерген сөздер: архаизм, тарихи сөздер);

2. Тілге енген, бірақ күнделікті қолданыста кеңінен қолданылап үлгермеген, үйреншікті болмаған сөздер (неологизмдер) [11].

Осы көзқарасқа сүйенсек, актив сөздікке тек түсінумен қатар кеңінен қолданылатын сөздер жатады, бірақ актив және пассив сөздіктің арасында шартты ерекшелік бар. Оқытудың белгілі бір сатысында пассив болатын сөздік қор оқытудың жоғарғы сатысында жақсы меңгеріледі және актив сөздігіне айналады. Осыған байланысты біздің міндетіміз пассив сөздіктен актив сөздікке көшірудің оңтайлы шарттарын қалыптастыру. Бұл мағынада «пассив сөздік өзінің елеулі бір бөлігінде актив сөздік құруға арналған қорға айналады», -деп жазды Харисов [12].

Н.Н.Подъяков өзінің «Баланың психикалық даму заңдылықтары» атты монографиясында: «Тіл арқылы жалпылама ой қалыптасады, ұғымдармен бөлшектеу үдерісі басталады», - деп жазады. Алайда бұл тұста ойлаудың ең айрықша белгісі жалпылаушы (обобщенный) қызметіне назар аудару керек.

Ұғым тілде сөз арқылы айтылады, сөз мағынасында тіркеледі, бекітіледі. Сөз өзі атайтын зат емес, сол зат туралы ұғымның санадағы сәулесі. Сөздің табиғатын білу үшін оның жалпылаушы қызметіне назар аудару керек. Мысалы: *ағаш* дегенде бір тектес жалпылаушы ұғым аламыз. Қазақ тілінде ағаштардың *тал, терек, қарағаш, шетен т.б.* түрлері бар. Немесе *хайуан* сөзін естісек те жалпы ұғым аламыз. Хайуанның қай түрі екенін тек *жолбарыс, арыстан, қасқыр, аю, сиыр, түйе т.б.* деген сөздер арқылы ғана ажыратамыз. Ойдың сөйлеуде берілуі, ой мен тілдің ажырамас бірлігі жалпылама және саналы сипатқа ие болады. Л.Н.Толстой айтқандай, әрқашан сөздің өзі түсініксіз емес, түсініксіз болатын сөзбен берілетін ұғым. Түсінік (ұғым) дайын болса, сөз де әрқашан дайын болады [11].

Сөз іріктеу механизмін қарастыра отырып, Н.И.Жинкин былай деп жазды: «сөз көлемін сан жағынан іріктеу туралы мәселесін қарастыру керек». Дегенмен сөздерді іріктеу механизмін тек сандық қана емес, сапалық көзқарас тұрғысынан да қарастыру керек сияқты. Бұған қоса оны ең алдымен сапалық жағынан қарастырған жөн, яғни сапалық даму Л.С.Выготскийдің пікірі бойынша – «өте үлкен» қиындық әкелетін сөздердің мағынасын дамыту. Сондықтан да қазақ тілі сабақтарында лингвистикалық дереккөздермен жүргізілетін жұмыс баланың сөздік қорының көлемін ұлғайтуды ғана емес, баланың ұғынуына қиындық келтіретін сөзді сөйлеу әрекетінде белсенді пайдалануына бағытталып жүргізілгені дұрыс.

Білім беру үдерісін сапалы деңгейге көтеру үшін оның үш маңызды құрамына назар бөлу қажеттігін айтып өткен. Яғни, олар білім беру бағдарламасы, оқу мен оқытудағы жаңа тәсілдемелер, бағалау жүйесінің критериялы деңгейі [13]. Соның ішінде біз бастауыш сынып оқулықтарының маңызды тұстарына тоқталып өтсек.

Білім берудің жаңартылған үдерісіне орай қазақ тілі пәнінің берілу жағдайы бүгінде өзге. Аталған бағдарлама кіші мектеп оқушысының төрт бағыттағы тілдік дағдысын: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым жетілдіруге бағытталған. «Қазақ тілі» пәні бойынша оқылым түрлі дереккөздерден керек ақпаратты алу бөліміне сәйкес «иллюстрациялық материалдар, анықтамалықтар, сөздік, энциклопедиялардан берілген сұраққа жауап болатын ақпаратты табу» әр сынып деңгейіне сәйкес күрделі негізде беріліп отырады [14].

Сонымен қатар дамыта оқыту технологиясына негізделген «Қазақ тілі» оқулығындағы тапсырмалар көп жағдайда оқушы ұғымына қиындық келтіретін сөздер мен сөз тіркестері бар.

Авторлардың ескертпелеріне сәйкес, оқулықтағы түсіндірме сөздікке енгізген және де оқушылардың өз бетінше дереккөздерден тауып, біліп алуына тапсырма кеңінен орын алған [15, 16].

Өз зерттеуінде Л.М.Садика сынды Албан елінің ғалымы тыңдалым, айтылым, оқылым және жазылым тіл меңгерудегі маңыздылығын көрсеткен. Тілдің шыңына көтерілу үшін осы төрт тілдік дағдыны жетік игеру аса құнды. Яғни, бала тілін дамыту үшін мұғалім осы шыңды толық негізде бағындырған болуы шарт. Ол өз кезегінде балалардың коммуникативтік құзыреттілігін дамытуға өз үлесін қосады. Тыңдалым және айтылым - нақты өмірлік жағдайларда бір-бірімен тығыз байланысты және бір уақытта жұмыс істейтін екі дағды. Интеграцияланған тыңдалым мен айтылым дағдылары ауызша қарым-қатынасты дамытуға бағытталған. Жазу заманауи ізденіс болуы себепті, оқылым мен жазылым тиімді жазбаша қарым-қатынастың маңызды құралы болып табылады [17].

Көптеген психолог ғалымдардың пайымдауынша адамдардың қарым-қатынас негізінде ақпарат алмасуы, яғни сөйлесу үшін, ой елегінен ақпаратты өңдеп, белгілі деңгейде сақтап және интерпретациялаушы күрделі процесс - ес болуы қажет. Ес тікелей ойлау процесімен байланыста жүреді. П.П.Блонский айтуымен есте сақтау - ойлау үдерісіне өту көпірі [18].

Дереккөздермен жұмыс арқылы сөйлеу әрекетін дамытуда дидактикалық ұстанымдар маңызды орын алады.

Зерттеу жұмысының талабы мен өзіндік ерекшеліктері дидактикалық ұстанымдар жүйесін төмендегідей етіп алуды қажет етті:

Оқытудың өмірмен байланыстылығы ұстанымы бастауыш сынып оқушыларының дереккөздерден алған білімдерін таным әлеуетінің ашылуында және сөйлеу белсенділігінде тиімді қолдана алуларын көздейді.

Оқытудың өмірмен байланыстығы ұстанымы қазіргі білім беру саласындағы педагогикалық жаңа парадигмамен қабысып жатыр. Онда оқушыны өз әрекетінің иесі, оны өздігінен орындаушы, кез келген жағдаяттарда шешім қабылдаушы деп санай отырып, барлық білімді оның өзі игеруіне қажетті мүмкіндіктерді кең қолдануға басымдылық беріледі. Осыған сәйкес жаңа мазмұндағы «Қазақ тілі» оқулықтарында оқушылардың ізденушілігін тудыратын, білімнің өзі үшін мәнін сезіндіретін, оқуға белсенді әрі саналы қатынасын қалыптастыратын практикалық маңызы бар тапсырма түрлері іріктеліп алынған.

Оқу материалының ғылымилық ұстанымы бойынша дереккөздерден лексикалық бірліктер туралы дәл, ғылыми-сенімді ақпаратты алу мүмкіндігі қарастырылды. Оқушыларға дереккөз ретінде ғылыми баспалардан мұқият тексеріліп шыққан анықтамалықтар, әртүрлі сөздіктер, энциклопедиялар ұсынылды.

Оқушылардың танымдық мотивациясын қалыптастыру ұстанымы оқушылардың жаңа ұғымды игеруі арқылы жүзеге асады. Бұл ұстанымды басшылыққа алу оқушылардың танымдық және шығармашылық белсенділігін дамытады. Оқушыға қажет, пайдалы материалдың пән мазмұнына негізделуі танымдық мотивация ұстанымына сүйенеді. Оқушылардың танымдық мотивациясын қалыптастыру рефлексия мен жалпы максаттарды ұғынып іске асыру арқылы шешіледі. Сабақ барысында тілдік қатынас мұғалім-оқушы, оқушы-оқушы, оқушы-мұғалім формасы арқылы жүзеге асады. Оқушылардың танымдық мотивациясын қалыптастыру үшін проблемалық жағдаяттарды қолданған ұтымды. Мәселен, түсініксіз сөз, ұғым немесе бір мәлімет қажет болған жағдайда, осы проблеманы шешудің жолын іздестіру арқылы оқушыларды зерттеушілік әрекетке бейімдейміз.

Оқушы қиындықтан шығудың жолын өздігінен табуға ұмтылса, қорытынды пікір айтуға дағдыланса, сабақта белсенді ой әрекетіне қосылса, тапсырмалардың нәтижесінде сөйлеу әрекетінің белсенділігі жоғары болады. Нәтиже болу үшін мұғалім меңгерілетін тақырып мәселесіне сәйкес қажеттілікті тудыру керек. Мотивация осы қажеттіліктің негізінде пайда болып, дамиды. Оқушылардың танымдық мотивациясын қалыптастыру оқып жатқан материалға деген олардың қызығушылығын арттыру қажеттіліктің себебін білуге, оның шешімін табуға жетелейді.

Оқытудың жүйелілік пен бірізділік ұстанымы. Дереккөздермен жұмыс істеу әдістемесінде жүйелілік ұстанымымен қатар оқытудың бірізділігі ұстанымы да қатар аталады. Ол дереккөздермен жұмысты ұйымдастыру барысында түсініксіз материалдың орналасуына қарай туындайды.

Мұғалім жүйелілік пен бірізділік ұстанымын жаттығу мәтіндерінде кездесетін түсініксіз сөздерді түсіндіру барысында сақтамаған жағдайда сөйлеу дағдысының одан әрі меңгерілуінің қиындап кететіндігін жіті түсінеді.

Жүйелі жүргізілген жұмыстың нәтижесінде оқушылар берілген сөздің мағынасын толық түсінеді әрі оның мәнінен үлгі алып, түйін түйеді. Жүйелілік пен бірізділікті сақтау арқылы балалардың дереккөздермен жұмыс істеу білігі қалыптасады: ақпаратты іздеп табу, алған ақпаратты өңдеп, өз ойын нақты әрі айқын жеткізуде сөйлеу әрекеттерінің белсенділігі, сондай-ақ баяндау шеберлігі де артады.

Оқушының саналылықпен, белсенділікпен білім алу ұстанымы

Дереккөздермен жұмысты саналы жүргізуде төмендегі оқыту ережелері басшылыққа алынды:

- оқушы алдында тұрған мақсат пен міндеттерді анық түсінуі саналы оқытудың шарты боларын назарға алу;

- оқушылардың оқу материалын жаттап алмай, олардың мән-мағынасын терең түсінуін қамтамасыз ету;

- қажет мәліметтерді дереккөздерден іздеу керектігін сезініп, оларды пайдалануына мүмкіндік туғызу;

- оқушылардың білім алуға деген ынтасын, белсенділігін арттыратындай тиімді әдістерді үнемі қолдану, өмір бойы білім алу қағидасын ұмытпау;

- тілдік бірліктерді саналы түрде меңгерту үшін оны сөз тіркесі, сөйлем ішінде қолданып, сөйлеу әрекетінде пайдалана білуін назарда ұстау;

- өз бетімен ақпаратты табуды үйрету, таным әрекетінің тиімді әдістерімен таныстыру;

- әрбір оқушы тұлғасына қамқорлық жасау, оны оқу пәнін игеретін субъект ретінде қалыптастыру;

- оқушы білімін тәжірибеде қолдануына көмектесу.

Мұғалімнің дұрыс қойған талаптары мен тапсырманы орындату алгоритмдерінің бірізді тәртіптелген жүйесі оқушыны саналылықпен білім алуға дағдыландырады.

Оқушының жас, дара ерекшелігін ескеру ұстанымы.

Дереккөздермен жұмыс бойынша берілетін тапсырмалар оқушылардың қабылдау, есте сақтау, оқуға бейімділігі мен олардың жеке тұлғалық қабілеттерін ескере отырып жасалды. Әрбір сабақ барысында сыныптағы оқушылардың жеке және жас ерекшеліктерін ескере отырып, қосымша жұмыстар жүргізілді. Сонымен қатар сыныптағы балалардың темпераменттері мен мінездері ескерілді. Оқушылардың арасында сынып алдында өз ойын толық жеткізе алмайтын, байланыстырып сөйлей алмайтындары кездеседі. Бұларды болдырмау үшін бастауыш саты оқушыларының сөйлеу дағдысын қалыптастыру мақсатында ақпаратты басқаларға жеткізу ойын түрінде ұйымдастырылды. Ол оқушылардың зейінің өзіне аударумен, дереккөздерді пайдалануға қызығушылықтарын арттырумен ерекшеленеді. Осы ойын түріндегі пікір алмасулар барысында оқушылар өз ойларын жасқанбай айтуға, толық және дәлелді, әсерлі жеткізуге дағдыланады.

Сөйлеу әрекетінің негізгі түрлерінің өзара тығыз байланыстылығы ұстанымы. Дереккөздермен жұмыс бойынша тапсырмалар әзірленгенде сөйлеу әрекетінің негізгі түрлерінің өзара тығыз байланыстылығы ескеріледі. Дереккөздерде берілген ақпаратты оқып, оны қорыту, түйген пікірді ортаға салу немесе жұппен талқылау, бір-бірін тыңдап, пікір алмасу, алған білімді жазба жұмыстарында пайдалану - бір-бірімен байланысты іске асатын үдеріс. Оқылым, айтылым, тыңдалым, жазылым бойынша тапсырмалардың өзара үйлесімділікпен берілуі арқылы оқушының сөйлеу әрекетінің белсенділігінің артуына мүмкіндік туады.

Оқытудың оқушыны тәрбиелеу ұстанымы. Мұнда мына қағидаларды бөліп қарауға болады: бастауыш сыныптарда әлемді диалектикалық-материалистік тұрғыдан түсіну элементтері, баланың қоғамдық мәнінің моралдық сапаларын және мінезінің еріктік белгілерін тәрбиелеу.

Осы ұстанымдар негізінде қазақ тілі сабақтарында оқушылардың сөйлеу әрекетін дереккөздермен жұмыс арқылы белсенді етудің мазмұны, оны жүргізудің әдіс-тәсілдері, құралдары мен формалары анықталды.

Әртүрлі дереккөздерімен жұмыс істеу оқу үдерісінің маңызды бөлігі болып табылады. Оқу үдерісі сәйкесінше ұйымдастырылмаса оқушыларда дереккөздер сөйлеу әрекетінің құралы да бола алмайды.

Оқу әрекеті әртүрлі формада берілетін ақпаратпен жұмыссыз мүмкін емес. Оқу үдерісінде меңгерілетін білім - іздеп тауып, сығымдап, өңдеп, түсіндіріп, сақтап, пайдаланатын ақпарат. Осылайша, ақпараттық қызмет әмбебап ақпараттық оқу әрекеті түрінде нақты пәндік саланы оқушының меңгеруі арқылы жүзеге асырылады.

Біз өз жұмысымызда бастауыш сынып оқушысы меңгеруі тиіс дереккөздермен жұмыс кешенін анықтауда, Т.Н.Соколованың тіл дамыту мектебі атты еңбегінде көрсеткен ақпараттық әрекет құрылымын негізге алдық.

Оқу тапсырмасын қабылдау кезеңі үшін ақпараттық сұранысты түсіну, оқшаулау, нақтылау, ақпарат көзін таңдап, оның нақты ақпараттық сұранысқа жарамдылығын бағалау.

Ақпаратты іздеу кезеңінде оқушы кез-келген қолжетімді дереккөздерімен тиімді жұмыс істей білуі керек: бақылауды бірізді және дұрыс жүргізу, тиімді әдістер арқылы іздеу ауқымын тарылта отырып мәтінді ақпаратпен жұмыс істеу. Бұл жерде тыңдалым немесе оқылым іске асады.

Ақпаратты өңдеу кезеңінде ең негізгілерін бөліп алу, оқу тапсырмалары бойынша көлемін өзгертіп, құрастыру біліктері қолданылады.

Ақпаратты сақтау кезеңінде қысқа немесе ұзақ мерзімге арналған ақпаратты кодтау әдісін таңдағанда, оқушы өзінің есте сақтау ерекшелігін саналы және дұрыс пайдалануы тиіс. Енді оқылымнан басқа айтылым мен жазылым да іске қосылады.

Зерттеуші ақпаратты тасымалдаушыдан осындай арнайы біліктерді қолдануды талап етеді.

Оқушыда дереккөздермен жұмыс істеу үшін, алдымен олардың дереккөздер (энциклопедиялар, анықтамалық әдебиеттер, лингвистикалық сөздіктер), олардың түрлері мен қажеттілігі, құрылымы, ақпараттың берілу ерекшелігі туралы білімі болуы шарт. Дереккөздердің әртүрлілігін бағдарлай отырып, қажеттісін анықтау, одан керек ақпаратты табу, лингвистикалық ақпараттардың берілу жолдары мен құралдарының лексикографиялық басылымдардағы ерекшеліктерін қабылдай білуі керек.

Дереккөздермен жұмыс бастауыш сыныптың барлық пәндерінде жүргізіледі, себебі әр пәнде берілетін жаңа ақпараттармен қатар жаңартылған білім мазмұнында оқушылардың тілдік құзыреттілігіне басымдық беріліп, оқу жоспарында барлық пәннің тілдік максаттары, пәнге қатысты лексика мен терминологиясы айқындалған. Оқушылардың дереккөздермен жұмыс істеуі бастауыш сыныптан күтілетін оқыту нәтижелеріндегі жаңа талап деп те айта алмаймыз. Себебі, бұрынғы бағдарламаларда арнайы қарастырылмағанмен, орфографиялық, түсіндірме сөздіктермен жұмыс тілді оқытудың бастауыш сатысында жүргізіліп келеді.

Алайда оқушыларды дереккөздермен өз бетінше жұмыс істеуге үйрету тиімділігі төмен болып отыр, бұған мектеп түлектерінің, тіпті жоғары оқу орнына келген көпшілік студенттердің лексикографиялық дереккөздерге жүгінетін тапсырмаларды өзбетінше орындауға қабілетсіздігі дәлел болады.

Қазақ тілі сабақтарында дереккөздерді пайдалану мүмкіндігі оқушыларға тіл туралы өз білімдерін толықтыруға, қарым-қатынаста лексикалық қиындықтарды еңсеруге мүмкіндік береді. Оқушының қажет жағдайда дереккөздерге жүгіну қажеттілігі мен оны пайдалану білігі бастауыш сатыдан қалыптасады. Ол оқушының өздігінен білім алуының бастауы. Оқушының өзіндік білімін кеңейтуге деген алғашқы қадамы өз іс-әрекетіне басшылық жасай білуінен байқалады. Оған мектеп табалдырығын аттаған сәттен бастап, оқушы ретінде өзіндік іс-әрекетін ұйымдастыруға жағдай жасау арқылы қол жеткізуге болады. Ол - мұғалім тарапынан жоғары біліктілікті талап етеді.

Қорыта келгенде, көрнекті педагог-психолог ғалымдардың бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу әрекетін дереккөздермен жұмыс арқылы дамытудағы ерекшеліктері мен заңдылықтарды зерттеу мәселесіне арналған еңбектерінде баланың сөздік қоры мен сөйлеу тілін дамыту, оның психикалық процестерін (түйсінуге, қабылдауға, елестету, ойлау т.б.) жетілдіруге тікелей әсер ететіні дәлелденген. Бастауыш сынып оқушыларының белсенді әрекеті - оқу әрекетін тиімді игеру мен әлеуметтік дағдылардың дамуына бағытталған әсерлер, іс-әрекеттердің тұрақты жүйесінде көрінетін, мотивациялық, когнитивтік, бағалаушылық-тәртіптік, психомоторлық компоненттерден тұратын психологиялық жүйелі білім. Бастауыш мектеп жасындағы белсенді

әрекетінің қалыптасуы тиімділігін арттыруға сол үдерістің ұйымдастырушылық және мазмұндық ерекшеліктерін қамтитын шарттарды ескеру ықпал етеді. Ұйымдастырушылық ерекшеліктер белсенді әрекеттің қалыптасу үдерісінің ерекше құрылысын болжайды. Ол қатысушылар мен олардың ынтымақтастығының бағдарламасы, өзара әрекеттестігі мен артықшылығына психологиялық және эстетикалық бағыттарын жүзеге асыруды қамтиды. Бастауыш мектеп жасындағы белсенді әрекеттің қалыптасу үдерісінің мазмұндық ерекшеліктері тұлғалық дамуға – өзін-өзі бағалауға, жетістікке мойындануға, іс-қимылын бақылауға, шығармашылық қабілеттің дамуына ықпал ететін жұмыстар жүргізу мен коммуникативтік - презентативтік, интеллектуалдық, ұйымдастырушылық-техникалық белсенділікті орнатуда жатыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Леонтьев А.А. Язык. Речь. Речевая деятельность. Москва: Просвещение, 1969. – 214 с.
2. Леонтьев А.А. Основы теории речевой деятельности. – М.: Изд-во «Наука», 1974. - 368 с.
3. Омарова Г.Ж. Бастауыш сынып оқушыларының дереккөздермен жұмыс істеу білігін қалыптастыру – жаңа бағыт. // «Үздіксіз педагогикалық білім беру мәселелері: дәстүр және инновациялар»: Еуразиялық педагогикалық университеттер қауымдастығының Халықаралық форумының материалдары. Екі томдағы. – Бірінші том. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2018. 182 - 187 бб.
4. Мұқанов М. Жас және педагогикалық психология. – Алматы: 1982. - 248 б.
5. Давыдов В.В. Состояние и проблемы исследований учебной деятельности / В кн. Деятельностный подход в психологии: проблемы и перспективы. Сб. Научных трудов. – М., Педагогика, 1986. - 239 с.
6. Эльконин Д. Б. Психическое развитие в детских возрастах / Под ред. Д.И.Фельдштейна. 2-е изд. – М., 1997.-416 б.
7. Бабаев С.Б. Бастауыш мектеп педагогикасы: оқу құралы / С. Б. Бабаев. - Алматы: Заң әдебиеті, 2007. - 415 б.
8. Львов М.Р. Методика преподавания русского языка в начальных классах: учеб. пособие для студ.высш. пед. уч. заведений. 3-изд., стер. – М.: Изд. центр «Академия», 2007. - 464 с.
9. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования. Москва, 1986, с.231.
10. Психология: Адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10-томдық. 1-том. Л.С.Выготский: Мәдени-тарихи тұжырымдама. /жетек: -акад Ә.Н. Нысанбаев.- А: «Таймас» баспа үйі, 2005. - 446 б.
11. Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті. Алматы: ЗИЯТ PRESS, 2006 – 140 б.
12. Харисов Ф.Ф. Лингвистические и психолого-педагогические основы начального обучения татарскому языку в школах с русским языком обучения : Дисс...док. пед. наук ./Ф.Ф. Харисов. - Казань, 2000. - 538с.
13. Сейдазым Б.Ө. Жаңартылған білім беру жағдайында математика сабағында топтық жұмыстарды ұйымдастыру ерекшеліктері/ Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің хабаршысы №1 (77), 2019, б. 91-96.
14. Бастауыш білім беру деңгейінің 2-4 сыныптарына арналған «Қазақ тілі» пәнінен үлгілік бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде) – Астана, 2018. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/v1800016989>
15. Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 2-сыныбына арналған оқулық. 2 бөлімді / Жұмабаева Ә.Е., Уайсова Г.И., Сәдуақас Г.Т. – Алматы, «Атамұра», 2017. - 128 б.
16. Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 3-сыныбына арналған оқулық. 2 бөлімді./ Жұмабаева Ә.Е., Уайсова Г.И., Сәдуақас Г.Т. –Алматы, «Атамұра», 2018. - 126 б.
17. Sadiku L.M. The Importance of Four Skills Reading, Speaking, Writing, Listening in a Lesson Hour. European Journal of Language and Literature Studies. Vol.1, Nr.1. 2015. p. 29-31.
18. Блонский П.П. Психология и педагогика. Избранные труды. -2-е изд., стер. М.: Изд-во Юрайт, 2016. - 166 с.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АКТИВАЦИИ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ ЧЕРЕЗ ИСТОЧНИКИ

А.Т. Туралбаева¹, А.Н. Умирбекова²

¹ PhD, заведующая кафедрой управления и качества образования,

Филиал АО «НЦПК «ӨРЛЕУ» Институт повышения квалификации педагогических работников по
Алматинской области Алматы, Казахстан, email: turalbaeva_a@mail.ru

² PhD, ст. преподаватель кафедры педагогики и методики начального обучения, КазНПУ имени Абая,
Алматы, Казахстан, email: akerkesha_85@mail.ru

В статье излагается содержание обновленной программы образования, рассматриваются проблемы речи младших школьников. Дается определение речевой деятельности учеников младших классов, раскрываются особенности развития речевой деятельности в этом возрасте. Показаны средства работы с источниками. Остановившись на методах работы с источниками, авторы акцентируют внимание на психолого-педагогическом анализе активации речевой деятельности учеников начальных классов. Работа по активизации речевой деятельности должна идти в соответствии с возрастными возможностями детей. Авторы, учитывая особенности и требования к работе, дают примерную систему дидактических принципов по указанному направлению.

Ключевые слова: речь, развитие речи, ученики начальной школы, речевая активность, источники, деятельность

PSYCHOLOGY AND PEDAGOGICAL BASES OF ACTIVATION OF SPEECH ACTIVITY OF CHILDREN OF PRIMARY SCHOOL THROUGH SOURCES

A.T.Turalbayeva¹, A.N.Umirbekova²

¹ PhD, Branch of JSC "NCPD "Orleu" Institute for professional
development of Almaty region", Almaty, Kazakhstan, email: turalbaeva_a@mail.ru

² PhD, Senior Teacher of KazNPU named after Abay
Almaty, Kazakhstan, email: akerkesha_85@mail.ru

This article describes the content of the updated education programme and addresses the speech problems of younger school children. We give definition to speech activity of children of primary grades, and the peculiarities of the development of speech activity at this age are also revealed. We show in the article the means of working with sources. During the article on methods of working with sources, we focus on psycho-pedagogical analysis of activation of speech activity of pupils of primary classes. It also shows the activity of speech activity according to the age capabilities of primary school pupils. All know during the work with sources for development of the speech the didactic principles occupy an important role, we considering features and requirements of the work could give the approximate system of the didactic principles.

Key words: speech, speech development, primary school pupils, speech activity, sources, activities

Редакцияға 02.05.2019 түсті.